УДК: 902/904 (477)«1735/1739»

Дмитро Філімонов,
аспірант Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара

ОДНЕ З ТИМЧАСОВИХ ПОЛЬОВИХ УКРІПЛЕНЬ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1735–1739 РОКІВ: ШАНЕЦЬ КІЛЬЧЕНЬ (КІЛЬЧЕНСЬКИЙ)

У статті розглядається комплекс інженерних оборонних споруд, відомий під загальною назвою як шанець Кільчень (Кільченський), що існував на берегах р. Кільчень протягом російсько-турецької війни 1735–1739 років. Визначено причини будівництва у квітні 1736 року та призначення цієї фортифікаційної споруди. З'ясовано особливості фортифікації та здійснено спробу локалізувати місце розташування кільченського укріплення. Показано його стратегічне значення на шляху, що поєднував Царичанський ретраншемент та Українську лінію з нижньосамарськими форпостами.

Ключові слова: *російсько-турецька війна, Дніпровська армія, кримський похід, шлях, фортифікаційна споруда, подвійний редут, р. Кільчень, шанець.*

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на теренах Лівобережжя Дніпра від нижньої течії р. Оріль до Перекопу було побудовано десятки тимчасових земляних укріплень. Не стала винятком і прикордонна територія межиріччя Орелі та Самари. Попри певний прогрес у вивченні цих форпостів, що спостерігається в останні десятиліття, все ще залишається багато невирішених питань стосовно різних аспектів, пов'язаних з їх локалізацією, історією функціонування та особливостями інженерного влаштування. Дану статтю присвячено одній з таких польових фортифікаційних споруд, що розташовувалася на берегах р. Кільчень, притоки р. Самара.

Питання, пов'язані з існуванням укріпленого форпосту біля р. Кільчень, не отримали в історіографії окремої уваги та не стали предметом досліджень. Єдиним винятком є праця Ф. Ф. Ласковського, присвячена історії інженерного мистецтва в Росії, у якій коротко згадуються фортифікації на р. Кільчень, побудовані в кампанію 1736 року. Вказаний автор не надає відомостей, здатних пролити світло на локалізацію та історію функціонування цього укріпленого форпосту. Проте в його творі міститься опис інженерного влаштування, а в альбомі-додатку ілюстрацій – докладне креслення кільченських укріплень.

Джерельною базою дослідження стали опубліковані письмові та архівні картографічні документи другої половини 1730-х років. Вперше вводиться до наукового обігу план укріплень на р. Кільчень 1736 року, віднайдений у фондах Російського державного військово-історичного архіву (далі – РДВІА).

Виникнення військово-інженерної споруди на р. Кільчень пов'язано з подіями середини – другої половини 1730-х рр., коли уряд імператриці Анни Іоаннівни взяв рішучий курс на відновлення південної політики Петра І, яка полягала у відвоюванні Російською державою в Османської імперії виходу до Чорного та Азовського морів. Військові дії між Росією та Кримським ханством, підвладному Порті, розпочалися восени 1735 року (Байов 1906, с. 170, 171). Для ведення кампанії наступного 1736 р. було сформовано дві армії: перша – на Дону для облоги Азова, друга – на Дніпрі для походу на Крим. Командувачем 85-тисячної Дніпровської армії призначено генерал-фельдмаршала графа Б. Х. фон Мініха, а її головною базою зосередження стало містечко Полтавського полку Царичанка, розташоване у нижній течії р. Оріль поблизу від Української лінії. За наказом Мініха для прикриття Царичанки, що знаходилася на правому березі Орелі, а також для накопичення військ і розміщення магазинів (складів) з продовольчими запасами та військовим спорядженням на протилежному лівому березі річки спорудили великий Царичанський ретраншемент. Поспішаючи розпочати наступ, головнокомандувач вирішив вести армію до р. Самара п'ятьма колонами. Війська вирушали у похід в міру готовності та прибуття полків до Царичанки (Байов 1906, с. 231–233; Ласковский 1865, с. 343, 344).

Забезпечення Дніпровської армії під час походу всім необхідним, насамперед провіантом і фуражем, а також підтримання безперервного сполучення з Царичанським ретраншементом та Українською лінією мало відбуватися за допомогою укріплених форпостів, споруджених вздовж усього шляху до Криму. Для цього в них влаштовувалися провіантські магазини – склади, присто-

совані для зберігання запасів продовольства і фуражу. Забезпечення їх відбувалося з центральних українських магазинів. Укріплення, що захищали магазини, за своїми типами поділялися на редути, шанці та ретраншементи. Ці фортифікаційні споруди зазвичай будувалися на стратегічно важливих ділянках шляху, по якому рухалися війська, а саме на переправах, розвилках і перехрестях доріг тощо. Розташовувалися такі укріплення на відстані близько 20–25 верст одне від одного, що відповідає денному переходу армійських колон (Байов 1906, с. 205, 206; Всеподданейшие донесения… 1897, с. 8–10; Манштейн 1875, с. 100; Приказы… 1904, с. 1). Відповідно до класифікації, застосованої ще Ф. Ф. Ласковським (1865, с. 341–346), всі ці укріплення належали до споруд тимчасової польової фортифікації. За визначенням І. Тванєва до останніх відносилися «всякого роду укрѣпленія устроиваемыя на полѣ, изъ подручныхъ матеріаловъ, на время только одной войны» (1845, с. 4, 5).

Перший значний перехід Дніпровської армії на шляху від Царичанки до Криму мав пролягати межиріччям Орелі та Самари, по якому на той час проходив кордон між Російською та Османською імперіями (Байов 1906, с. 233–235; Ласковский 1865, с. 343–345; Філімонов 2020, с. 6). Для маршу зазначеною територією полків Дніпровської армії Мініх обрав вододільний шлях, котрий пролягав другою надзаплавною терасою р. Дніпро (Філімонов 2016, с. 139). На цій дорозі, що вела від Орелі до Самари, найбільшими водними перепонами були дві невеликі степові річки: Чаплинка (Цаплінка), ліва притока давнього орільського річища р. Протовча (Проточа, Проточ) та Кільчень (Кельшин, Кельшина, Кильченька, Килченка), права притока р. Самара.

11 квітня 1736 р. від Царичанки у похід вирушила авангардна колона Дніпровської армії під командуванням генерала фон Шпигеля (Спигеля) (Всеподданейшие донесения… 1897, с. 74). Цим регулярним та іррегулярним полкам російської армії наказувалося «выступить къ Чаплинкѣ и дѣлать онымъ на пути при Чаплинкѣ и къ Килченкѣ редуты, потомъ следовать к Самарѣ» (Приказы… 1904, с. 5). На відрізку шляху від р. Оріль до р. Кільчень було споруджено декілька редутів як одинарних квадратної форми, так і подвійних. Завдяки письмовим і картографічним джерелам, а також вивченню аерознімку початку 1940-х рр. та сучасних супутникових фото інтернет-додатку Google Maps нам вдалося виявити залишки двох таких подвійних редутів, побудованих вояками Дніпровської армії (Філімонов 2016, с. 133–138).

За розпорядженням Мініха спорудження редутів поблизу річок Чаплинки та Кільчені велося цілодобово в три зміни. В міру прибуття до місць проведення будівництва наступних армійських колон вояки, залучені на земляних роботах, мінялися (Приказы… 1904, с. 6, 7). Керівникам робіт наказувалося: «Работы при редутахъ исправлять со всякимъ прилежаніемъ, пока редуты съ ихъ коммуникаціями въ готовность приведены будутъ и смѣнять людей при работахъ какъ по утрамъ, такъ и по вечерамъ, которымъ при отпускѣ съ работъ какъ утромъ, такъ и вечеромъ по чаркѣ вина выдаватъ…» (Приказы… 1904, с. 7).

Біля переправи Дніпровської армії через р. Кільчень, у її заплаві, на обох берегах річки були споруджені більш потужні земляні укріплення. У письмових джерелах ці фортифікації згадуються як шанець Кільчень, Кільченський або Кільченька. Згідно з зображенням на карті військових дій 1736 р. (Карта предпринятых… 1736) з зібрання Російського державного архіву давніх актів (далі – РДАДА), шанець біля р. Кільчень розташовувався у середній течії цієї самарської притоки (рис. 1). На плані 1736 р. (Редути та ретраншамент… 1736), виявленого в фондосховищах РДВІА вказано, що воно знаходилося на відстані 60 верст від Царичанки (рис. 2). За матеріалами експедиції мічмана І. Нелединського, здійсненої у серпні 1736 р., відстань від гирла р. Кільчень уверх за її течією до шанця Кільчень, який він називає просто редутом, становила 16 верст (Векленко 2016, с. 11). Відповідно до наявних джерел, укріплення знаходилося на території сучасного с. Спаське Дніпропетровської області. Найбільш ймовірним місцем локалізації правобережної (найбільшої) споруди є ділянка по вул. Набережна, розташована на північ від автомобільного мосту і перехрестя з вулицями Чехова та Світлани Горі. У результаті проведеного візуального обстеження берегів р. Кільчень в межах визначеної території, залишків будь-якої земляної оборонної споруди XVIII ст. поки що виявити не вдалося. Це може пояснюватися тим, що ймовірне місце розташування шанцю Кільчень впродовж XIX– XX ст. зазнало значного господарського впливу і на сьогодні залишки укріплення втратили наземні ознаки, або перебувають під забудовою присадибних ділянок мешканців с. Спаське.

У шанці розміщувався доволі численний гарнізон. Так, у квітні 1736 р. згідно з наказами Мініха в кільченському укріпленні мало перебувати під командуванням капітана 150 драгунів Пермсько-

го полку, 100 ландміліціонерів та 150 гетьманських козаків, всього 400 осіб (Приказы… 1904, с. 11–14). Артилерійське озброєння споруди складалося з однієї польової гармати малого калібру (Приказы… 1904, с. 8).

Основним джерелом для з'ясування інженерного влаштування шанцю Кільчень є план фортифікацій на р. Кільчень 1736 року (рис. 2). Документ складено німецькою мовою та затверджено особистим підписом Мініха. Крім цього креслення, детальний план фортифікацій, споруджених на обох берегах р. Кільчень, міститься в альбомі-додатку до третього тому праці Ф. Ф. Ласковського (1866, арк. 46.14). План створено на основі оригіналу першої половини XVIII ст. (рис. 3), ймовірно, того самого, що походить з фондів РДВІА. На це можуть вказувати написи з перекладом на російську мову, зроблені олівцем безпосередньо на кресленні, можливо, самим дослідником або його помічником (рис. 2).

Згідно з вказаними архівними кресленнями, на правому березі річки знаходилася споруда складної форми, фронт якої звернуто у напрямку на північ. Загальні розміри укріплення по напільному краю рову наступні: довжина – 150 саж. (близько 320 м), ширина – 60 саж. (128 м). Споруда являла собою так званий подвійний редут, але більших розмірів за стандартні редути такого типу (Ласковский 1865, с. 372, 373). Подвійний редут складалася з двох невеликих редутів квадратної форми, довжина кожної зі сторін яких дорівнювала 15 саж. (близько 32 м). Розташовувалися вони на західному та східному краях споруди. Лицьовий бік західного (лівофлангового) редуту було звернуто до північного сходу. Вхід до редуту, що, ймовірно, закривався за допомогою рогаток, розташовувався у протилежному південно-західному боці споруди. Лицева сторона східного (правофлангового) редуту також була спрямована до північного сходу, вхід розташовувався у південно-західній частині укріплення. Кути обох редутів були зорієнтовані за сторонами світу. Проміжок між двома редутами з напільного боку прикривався ретраншементом у вигляді тупого вихідного кута, що фактично перетворювало цю центральну частину укріплення на редан великого розміру. Горжу (тильну сторону) центральної частини подвійного редуту було прикрито бруствером та траншейним ходом сполучення у вигляді прямої лінії завдовжки від 30 до 40 сажнів. Ця лінія у східному та західному боках не поєднувалася з редутами, в результаті чого утворювалися два входи, що також, як і в редутах, зачинялися рогатками. Усередині утвореного простору між двома фланговими редутами, захищеного ретраншементом та траншейним ходом, розміщувалися магазини. На протилежному – лівому березі р. Кільчень, споруджено окремий редут квадратної форми, сторони якого були завдовжки по 15 саж. кожна. Його лицьовий бік спрямовано до північного сходу. Вхід до редуту містився у його південно-західному боці. Кути споруди – зорієнтовані за сторонами світу (рис. 2, 3).

Слід зазначити, що в письмових та картографічних джерелах укріплення, розташоване на правому березі р. Кільчень, зветься як редутом та шанцем, так і ретраншементом (Ласковский 1865, с. 952; Приказы… 1904, с. 11, 12, 14). Імовірно, причина такої різноманітності, яка існує в документах стосовно позначення виду цієї оборонної споруди полягає у вигляді та розмірах її укріплень. Оскільки в основу споруди покладена форма подвійного редуту, то вона й може зватися просто редутом. Назва «ретраншемент», вочевидь, вказує на загальну приналежність укріплення до об'єктів тимчасової земляної фортифікації, а не позначає її як споруду певного інженерного типу. На нашу думку, досліджуваний витвір військово-інженерного мистецтва слід визначати саме як шанець – споруду, що за своїми параметрами була більшою за стандартні подвійні редути, але меншою за розмірами та простішою за конфігурацією укріплень, ніж великі ретраншементи того часу. При цьому назва «шанець» застосовувалася як для всього комплексу укріплень, влаштованого на обох берегах р. Кільчень, так і окремо лише для правобережного подвійного редуту.

На жаль, наявні у нашому розпорядженні плани не містять зображень профілів земляних укріплень шанцю Кільчень. Тому, розглядаючи основні фортифікаційні елементи цієї інженерної споруди, слід спиратися на загальні норми та принципи тогочасної фортифікації, які застосовувалися при влаштуванні тимчасових опорних пунктів. Основу всіх оборонних споруд на р. Кільчень, як інших подібних земляних укріплень, становили сухий рів та земляний вал, що насипався паралельно рову. Рів зазвичай мав трапецієподібну форму. Для спорудження валу використовувався ґрунт, що вибирався при влаштуванні рову. Вал складався з двох елементів – бруствера та банкета. Бруствер шанцю Кільчень, як і більшості польових укріплень періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр., з огляду на те, що татарське військо в основному складалося з кінноти, був протикавалерійським. Згідно з нормами польової тимчасової фортифікації XVIII – першої поло-

вини XIX ст. такий бруствер мав бути заввишки не менше 8 футів (близько 2,5 м), тому що він повинен «прикрывать пѣхоту и кавалерію отъ выстрѣловъ непріятельскихъ кавалеристовъ (иногда дѣйствующихъ при аттакѣ укрѣпленій), потому-что высота человѣка, сидящяго на лошади, составляетъ 8 фут.» (Теляковский 1848, с. 11). З урахуванням того, що татари, проти яких було спрямовано укріплення на р. Кільчень, не мали на озброєнні артилерії, ширина брустверу не перевищувала 4–6 футів (Теляковский 1848, с. 13).

На південь від укріплень по обох берегах річки проходила «Большая дорога» – шлях, яким здійснювала марш Дніпровська армія. Також на кресленнях показано чотири мости, наведені для переправи військ (рис. 2, 3). Отже, описані укріплення, споруджені на берегах р. Кільчень, становили єдиний оборонний комплекс, утворений для захисту стратегічно важливої річкової переправи на шляху проходження Дніпровської армії під час кримського походу 1736 року.

На сьогодні у наявних письмових джерелах не вдалося виявити згадки про існування шанцю Кільчень після 1736 року. Проте, можна думати, що це укріплення, котре розташовувалося на одному з двох комунікаційних шляхів в західній (придніпровській) частині межиріччя Орелі та Самари, продовжувало існувати до закінчення війни у 1739 році. Друга дорога, якою можна було дістатися від пониззя р. Оріль до пониззя р. Самара та у зворотному напрямі, пролягала заплавою р. Дніпро (Байов 1906, с. 232; Приказы… 1904, с. 4; Філімонов 2020, с. 20, 21). Стратегічне значення кільченського укріплення як опорного пункту на важливому військовому шляху обумовлювалося тим, що після походу 1736 року Дніпровської армії на Крим передовим прикордонним рубежем Російської імперії на Лівобережжі Дніпра стала територія нижньої течії р. Самара з розташованими там ретраншементами та редутами (Байов 1906, с. 303–305; Всеподданнейшие донесения… 1897, с. 176). Тому підтримання безпечного сполучення нижньосамарських форпостів з Царичанським ретраншементом та Українською лінією було важливим завданням для російського командування. Одним з найпотужніших укріплень, розташованих на шляхах у межиріччі Орелі та Самари, яке контролювало річкову переправу, був шанець Кільчень.

Таким чином, шанець Кільчень, споруджений у квітні 1736 р. не тільки захищав стратегічно важливу переправу через однойменну річку, від якої він отримав свою назву, а й виконував функції однієї з проміжних баз постачання та пункту сполучення Дніпровської армії з її головною базою в Нижньому Приоріллі ретраншементом Царичанським та з Українською лінією. В 1737–1739 рр. ця інженерна споруда, ймовірно, продовжувала використовуватися як укріплений пункт на комунікаційному шляху, що поєднував приорільські бази російської армії з передовими прикордонними форпостами, влаштованими у пониззі р. Самара. Завдяки наявним архівним кресленням вдалося з'ясувати загальний вигляд кільченських укріплень та особливості їх фортифікації. На жаль, сучасний стан картографічної джерельної бази не дає змоги провести точну локалізацію на місцевості цих земляних фортифікацій, що виникли на берегах р. Кільчень в 1736 р. Тому на даному етапі дослідження слід продовжувати роботу з архівного пошуку як письмових, так і картографічних документів, пов'язаних з існуванням шанцю Кільчень. Також є необхідним проведення повноцінної археологічної розвідки у місцях ймовірного розташування залишків цієї військової споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років.

ЛІТЕРАТУРА

Байов, А. К. 1906. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. *Война с Турцией в 1736–1739 годов. Первые три года войны.* В 2 т. Т. 1. СПб: Николаевская академия генерального штаба.

Векленко, В. 2016. Самарський монастир серед легенд і міфів. *Січеславщина. Краєзнавчий альманах.* Дніпро: ДОУНБ, с. 3–27.

Всеподданнейшие донесения графа Миниха. Моск. отд. Арх. Гл. штаба. Ч. 1: Донесения 1736 и 1737 годов: по списку поручика запаса арм. кав. М. П. Прокоповича. / Под ред. Генерального штаба полковника А. З. Мышлаевского. 1897. *Сборник военно-исторических материалов.* СПб: Издание Главнаго Штаба, Х.

Карта предпринятых в 1736 году от Армеи Ея Императорского Величества против турок и татар победоносных военных действий между Доном и Днепром и при оных реках. Російський державний архів давніх актів. Ф. 192. Оп. 1. Спр. 12. Ч. 2. Арк. 1.

Ласковский, Ф. Ф. 1865. *Материалы для истории инженерного искусства в России. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II.* Ч. III. СПб: типография Императорской Академии Наук.

Ласковский, Ф. Ф. 1866. *Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России.* СПб: типография Императорской Академии Наук.

Манштейн, Х. Г. 1875. Записки Манштейна о России 1727–1744. *Приложение к «Русской старине».* СПб.: Типография В. С. Балашева.

Полевая фортификация / Составил Гвардии Инженер-Поручик Половцев 2-й. 1832. СПб: Типография Главного Штаба ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА по Военному Поселению.

Приказы графа Миниха за 1736–1738 гг. / Под редакцией Генерального Штаба полковника А. Байова. 1904. *Сборник военно-исторических материалов.* СПб: Электро-Типография Н. Я. Стойковой, XIV.

Редути та ретраншамент по річках Кельшина на 60 верст та Цаплінка на 30 верст від Цареіченка, за профілями Самарських редутів. Російський державний військово-історичний архів. Ф. 349. Оп. 37. Д. 127-а. Арк. 1.

Тванев, И. 1845. *Общее введение в фортификацию*. СПб.

Теляковский, А. З. 1848. Фортификация. Часть первая. Полевая фортификация. *Учебные руководства для военно-учебных заведений*. 2-е изд., испр. и доп. СПб: Тип. И.И. Глазунова и КО.

Філімонов, Д. Г. 2016. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. *Вісник Дніпропетровського національного університету. Серія: Історія та археологія.* Дніпро, 24, с. 129–141.

Філімонов, Д. Г. 2020. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років на території Присамар'я. *Історичне Присамар'я: збірник наук.-досл. праць.* Житомир: Вид. О. О. Євенок, с. 5–72.

Dmytro Filimonov,
Graduate Student of Oles Honchar
Dnipro National University

ONE OF THE TEMPORARY FIELD FORTIFICATIONS FROM THE RUSSIAN-TURKISH WAR OF 1735–1739: SCONCE KILCHEN (KILCHENSKYI)

At the initial stage of the Russo-Turkish war of 1735–1739, dozens of temporary earth fortifications were built on the Left Bank of the Dnieper from the lower reaches of the Oryol River to Perekop. The border area between the Oreli and Samara rivers is no exception. This article is devoted to one of these field fortifications, located on the banks of a small steppe river Kilchen, a tributary of the Samara River.

The origin of the studied engineering structure is connected with the events of the mid-second half of the 1730s, when the government of Empress Anna Ioannovna took a decisive course to restore the southern policy of Peter I, which was to win back the Russian state in the Ottoman Empire to the Black and Azov Seas. The Kilchen sconce , built in April 1736, not only protected the strategically important crossing of the river of the same name from which it got its name, but also served as one of the intermediate supply bases and connecting points of the Dnieper army with its main base in the Lower Priory. with the Ukrainian line. In 1737–1739, this engineering structure continued to be used as a fortified point on the communication route that connected the Russian army's priory bases with the advanced border outposts located in the lower reaches of the Samara River.

The article identifies the reasons for the construction in April 1736 and the purpose of the sconce Kilchen. The peculiarities of the fortification were clarified and the location of this fortification was located. Its strategic importance is shown on the road that connected the Tsarychansky retrenchment and the Ukrainian line with the lower Samara outposts.

The source base of the study was published written and archival cartographic documents of the second half of the 1730s. For the first time, a plan of fortifications on the Kilchen River in 1736, found in the funds of the Russian State Military Historical Archive, was introduced into scientific circulation.

Keywords: *Russian-Turkish war, Dnieper army, Crimean campaign, way, fortifications, double redoubt, Kilchen River, sconce.*

Рис. 1. *Фрагмент карти військових дій 1736 року з позначенням фортифікаційних споруд на берегах р. Кільчень (РДАДА, 1736)*

Рис. 2. *План «Редути та ретраншамент по річкам Кельшина на 60 верст та Цаплінка на 30 верст від Цареїченка, за профілями Самарських редутів»: a, b, c. – 3 редути в 15 сажнів кожен бік; d. d. – комунікаційна лінія від одного редуту до іншого від 30 до 40 сажнів; e. e. – ретраншемент для прикриття магазинів; F. F. F. – магазини; g. g. g. – мости або проїзди. (РДВІА, 1736 р.)*

Изобр. 14 (ориг.)[5]).

Укрѣпленіе, причисленное къ разряду двойныхъ редутовъ;

б. ретраншаментъ, примыкавшійся оконечностями своими къ редутамъ *а* и служившій для прикрытія магазиновъ *г, г.*;

в. линія сообщенія, смыкавшая горжу, которая могла быть также приспособлена къ оборонѣ;

д, д. мосты, наведенные при переходѣ русскихъ войскъ.

Рис. 3. *Укріплення на переправі через р. Кільчень, споруджені в 1736 р. (за Ф. Ф. Ласковським)*